रोगो पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगो। भवेत् सप्तदुष्टस्तमि-
रोऽङ्गरुट्को विलूनपक्षश्च यथा विहङ्गः"। सप्तदुष्टस्तमि-
रोऽङ्गरुट्कः सप्तदुष्टाः शिरोरुहाः केशाः अङ्गरुहः
लोमानि यस्य सः एतदपि लिङ्गं पक्वाशयस्थे दूषी-
विषे बोद्धव्यम् "स्थितं रसादिस्थ तद्यथोक्तान् करोति
धातुप्रभवान् विकारान्"। तत् दूषीविषं यथोक्तान् सप्तते
व्याधिसप्तद्वेशीयोक्तान्। दूषीविषस्य प्रकोपसमयमाह
"कोपं तु शीतानिलदुर्दिनेषु यात्राशु पूर्वं शृणु तस्य
रूपम्"। कुपितस्य दूषीविषस्य पूर्वरूपमाह "निद्रा
गुरुत्वं विजृम्भणस्य विश्लेषहर्षौ च वाङ्मदः"। वि-
श्लेषः गात्रशैथिल्यं हर्षः रोमाञ्चः। रूपमाह "ततः
करोत्यङ्गमदाविपाकावरोचकं मण्डलकोठजन्मा। मांसक्षयं
याचितदाहशोषं मूर्च्छां तथा हृद्भिषगातिसारम्।
दूषीविषं श्वासतृषौ ज्वरांश्च कुर्यात् प्रवृद्धिं जठरस्य चापि"
अङ्गमदः अङ्गे सुप्ते पूयफलेनेव मदः। अविपाकः अजीर्णः।
दूषीविषभेदेन विकारानाह "उन्मादमन्यच्छमनयेत्तथान्य-
द्वातात्मकमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम्। गात्रग्रहमन्यच्छमनयेच्च कुष्ठं
तांस्तान्विकारांश्च बहुप्रकारान्"। अन्यत् दूषीविषं
तांस्तान् विकारान् -विसर्पविस्फोटादीन्। दूषीविषस्य
निरुक्तिमाह "दूषितं देशकालान्नं दिवास्वप्नैरभोजनैः।
यस्मात् संदूषयेद्वातं तस्माद्दूषीविषं स्मृतम्"। देशः
अनूपादिः कालो दुर्दिनादिः अन्नं कुलत्थतिलमस-
रादि धातुदूषकत्वाद्दूषीविषम्। दूषीविषस्य साध्य-
त्वादिकमाह "साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोत्थितम्। दूषीविषमसाध्यं स्यात् शोषस्याहितसेविनः"।
कृत्रिमं विषं द्विविधम् एकं सविषं दूषीविषसंज्ञम्
अपरमविषं तदेव वरसंज्ञं तथा च काश्यपसंहितायाम्
"संयोगजञ्च द्विविधं द्वितीयं विषमुच्यते। दूषीविषं तु
सविषमविषङ्कर उच्यते"। संयोगजं कृत्रिमं विषं द्वि-
तीयं स्वाभाविकं तच्च द्विविधम्। तत्र दूषीविषमभि-
धाय गरं दर्शयितुमाह "सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेद-
रजोनानाङ्गजान् गरान्। यत्प्रयुक्तांश्च गरान् प्रय-
च्छन्त्यन्यमभिमानिनः"। गरकार्यमाह "तैः स्यात् पाण्डु-
क्षयोऽल्पाग्निर्ज्वरश्चास्योपजायते। मर्मप्रधमनाच्छ्वासं हृ-
त्तयोः शोषसम्भवः। जठरप्रहणीरोगा यकृत्प्लीहगुदभवो
ज्वरः"। तैः गरैः स्वेदरजःप्रभृतिभिः ज्वरश्चास्योपजा-
यत इति अयमर्थः। मर्मप्रधमनं मर्मव्यथा च शोषो धातु-
क्षयः। भूतानां जन्तुविशेषाणामुत्पत्तिं निरुक्तिं सङ्ग्रहा-
द्याह "यस्मात्तु मंत्रं प्राप्ता सुनेः प्रस्वेदबिन्दवः। तेभ्यो
जातास्तथा भूता इति ख्यातास्तु भोजन"। अत्र सुश्रुतः "वि-
श्वामित्रो महायशाः कदाचिदग्निसत्तमम्। वशिष्ठं कोपयामास
गत्वाऽश्रमपदं किल। कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् स्वेद-
बिन्दवः। अपतद्भूमिमादेव क्षुधस्तास्तीव्रवर्चसः। तेषु
महर्षेस्तु धेन्वर्थे समागतेऽपि च। ततो जातास्त्विमे
घोरा नानारूपा महाविषाः। तासामष्टौ कष्टसाध्या
वर्ज्यास्तावत्स एव हि"। तत्र त्रिमण्डलप्रभृतयोऽष्टौ कष्ट-
साध्याः सौवर्णिकप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः। तासां सामा-
न्यानां दंशलक्षणमाह "ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः
क्षतजस्य च। ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः सुप्त
त्रिदोषजाः। पिड़का विविधाकारा मण्डलानि महान्ति
च। शोथा महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावासितास्तथा।
सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम्"। दंशकोथः
दंशमध्ये पूतिभावः। "दंशमध्ये तु यत्कृष्णं श्यावं
वा लाक्षाकृतम्। दग्धाकृति मृदुस्पर्शं स्वेदशोथज्वरा-
न्वितम्। दूषीविषाभिलूताभिस्तद्दष्टमिति निर्दिशेत्"।
सौवर्णिकादयोऽष्टावसाध्या प्राणहरास्तासां लक्षणमाह
"शोथः श्वेता सिता रक्ता पीता च पिड़का ज्वरः।
प्राणान्तिको भवेद्दाहः श्वासहिक्काशिरोग्रहः"। आखु-
दूषीविषलक्षणमाह "आदंशाच्छोणितं पाण्डुमण्डलानि
रोऽङ्गांचः। लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषा-
र्दिते" प्राणहरमूषकविषकार्यमाह "मूर्च्छाङ्गशोथ-
वैवर्ण्यं क्लेदश्छर्द्यतिज्वराः। शिरोगुरुत्वं ज्ञात्वा-
सृक् छर्दिश्चासाध्यमूषकात्। अङ्गशोथोऽत्र मूषकाकारो
बोद्धव्य इति। तन्त्रान्तरे कृकलासदष्टस्य लक्षणमाह
"शोथस्य कार्श्यमथ वा नानावर्णत्वमेव च। मोहोऽथ
वर्चसो भेदो दष्टस्य कृकलासकैः"। दर्विकरविषस्य लक्ष-
णमाह "दहत्यग्निरिवादौ तु भिनत्तीवोर्द्ध्वमाशु च।
दर्विकस्य विषं याति पश्चात् दंशेऽवतिष्ठते"। असाध्यस्य
दर्विकदष्टस्य लक्षणमाह "दष्टोऽसाध्यैस्तु कृष्णाश्च
रक्तनीलपरुषतो नरः। मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्तो जह-
त्यसून्"। असाध्यैर्दर्विकैस्तेषामेवानुवृत्तेः कृष्णा-
दिषु उपद्रुतः कृष्णादिकार्यरहितो भवति अत्यर्थं
वेदनार्त इत्यन्वयः। कणभदष्टस्य लक्षणमाह "विसर्पः
श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्दिरथापि वा। लक्षणं कणभैर्दष्टे
दंशश्चैवावशीर्यते"। कणभः कीटविशेषः। उत्कृटि-
कदष्टस्य लक्षणमाह "कण्डूलोमोत्कृटिकूनि कण्डूविक्लो-